

Йежи Русек

ДРЕБНИ ПРИНОСИ КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

1. ДЕТЕ, ДЕЦА

Българското *деца* представлява суплетивна форма за мн. ч. *от дете*, която от своя страна застъпва стб. д'к'т'а, образувано с форманта -ѣт-, означаващ младо потомство на животно или хора. В старобългарски език д'к'т'а не е засвидетелствувано, не го отбелязва Пражкия речник. Миклошич има статия д'к'т'а, но не дава нито един пример, който да потвърждава тъкмо тази формация, а отправя към д'к'т'и и д'к'ти. Думата д'к'т'а се среща рядко в среднобългарските паметници, срв. Манас. хроника *ѣще д'к'т'а младо и юно сын и царствѣа правити коравль не оув'ѣды, ни могоу 112; да не како д'к'т'а родит'ъ н'когда 101*. В българския етимологичен речник (т. 1, С., 1971, с. 348) погрешно се твърди, че д'к'т'а, освен в Манас. хроника, се среща в Остром. ев. В този важен паметник от XI в. се среща форма за мн. ч. д'к'ти — Мт. VIII, 3: *ѣще не обрѣтитѣ сѧ и в'ждете яко д'к'ти, не имате в'ъннѣти въ ц'р'к'вѣннѣхъ н'в'с'ноуе (παῖδια)*. В старобългарските паметници гръцкото παῖδιον, παῖδαριον обикновено се предава с *отроча*, срв.: *отроча же раст'кше и кр'к'пл'каше сѧ доухомъ* (Лк I, 80: Мар., Зогр., Ас., Добр., Бан.); *иже аште едино таковыхъ отрочат'ъ примет'ъ въ имя мое* (Мк IX, 37: Мар., Зогр., Ас., Добр., Бан.); *ѣще котора жена в'жд'ъ сътворыша. толи проказит'ъ отроча в сѣв'к' т' д'к'т'ъ да покает' сѧ* (Син. мол. 104a); *отроча играж въ ж'тров'к' мои облич'кет' мѧ* (Хом., където *отроча* = д'к'тишть в Супр.); *плакаше сѧ мати отрочатѣ сего* (кж).

отроча 'дете' широко се употребява и в среднобългарските паметници, срв. и възрасте *отроча* оно въ ж'тров'к' мои. *роди сѧ отроча м'жж'скыи полъ* (Своден пат. 284); и въземъ *презвитерь отроча* то и постави е пр'ѣд кр'к'стѣлицеж (пак там 324); *отроче же исъ вид'к'въ бывшее и негодова* (Дет. Исус. 231); *отроче ино скочи на радио его...* и *акие паде низъ отроча, изд'ъше* (Пак там 231);

ѡ кждоу во сие отроча роди сѧ (Пак там); *ты таковое отроча им'к'ж не можеше съ нами жити въ град'к' сем.. наша бо д'к'ти искоусны творѣи* (Пак там, 231; в този апокрифен текст основно название на детето Исус е *отроча*, употребено около 40 пъти).

Семантиката на форманта — ѣт- напомня семантиката на форманта -it'ь >

стб. -иць (дѣтиць). Този формант е изчезнал изцяло в българския език. В старобългарския и среднобългарския период названието дѣтиць се употребява често. В евангелския текст то е засвидетелствувано 1 път: (Мт XI, 16: *подовѣнъ естъ дѣтицинъ сѣдѣштинъ на тръжиштихъ*, Мар., Зогр.,; в Бан. ев.: *дѣтем*). Други засвидетелствувания: *мѡ нѡ волѣ лежѣше и нѡ дѣтициемъ* (Син. молитв. 30а.5); *прѣклонѣи главѣ нѡ волемьлемъ и нѡ дѣтициемъ лежѣшемъ* (Син. мол. 38в 15); *аще кто съ ракож влѣдъ сътвориѣ. толи родитъ дѣтиць да свѡводитъ равѣ тѣ и поститъ лѣто единое* (Син. мол. 104в 7); *аще комоу оумьретъ дѣтиць некръщенъ. за лѣкнѡсть. ъѢ лѣта да покает сѡ* (Пак там 104в 9). В този паметник като синоним се употребява *отрочѡ*, срв. *аще которѡа жена отрочѡ оудавѣ в лѣта да пѡет сѡ ѡ хлѣк ѡ ѣк* (Пак там 103 а 17). В супр. названието дѣтиць е употребено 12 пъти. Ето няколко примера: и родиши игоже глаголѣ и сиротож дѣтиць не вѣдетъ 237₁₆; *яко се мати чѡдолюбивѡа подавѣши съсъ младеньцоу. веселитъ сѡ дѣтицоу привлѣчѡу мажъкѣ пиштѣ маѣка. таже игда сѡ съсаде маѣко и осьрѣис. заградитъ пѣтъ съсоу. тѣгда и дѣтиштѣ плачетъ и мати волитъ. навькѣши обьчѣенъ крѣмити дѣтиштѣ* 312₃₋₁₀; *вѣскрича мати дѣтишта велѣми глаголѣшти* 44₂; и *попече сѡ със матерьж дѣтишта* 44₁₂; и *повелѣ вѣсомъ ити и обрѡтити вѣка съ дѣтиштѣмъ цѣломъ* 44₁₅₋₁₆; и *въземъ дѣтишта отъ звѣра дастъ матери* 44₂₈. Названието дѣтиць употребяват и Черноризец Храбър (да речетъ дѣтицоу въ оучени маѣсто), Презвитер Козма (*аще во сѡ инъ слѡжити видѣти дѣтиць младъ, то акы смрада за гнѣшѡют сѡ*, 31. 5—7) и Йоан Екзарх, който в Шестоднев го е употребил 18 пъти: *кака си звѣзда тѣгда вѣкаше игда съ дѣтиць изложа врѣхомъ или поломъ тѣлесѡ своѣго или въсь изидѣ* (135d16); *къи во оуспѣхъ или врѣдъ приметъ родивѣшии сѡ дѣтиць* 136а 13—14. И др.

Дѣтиштѣ се употребява и в среднобългарския период, срв.: и рече къ дѣтициѣ (Дет. Исус. 236); и *чюдѣхоу се, яко дѣтиць съи прѣкпирѡетъ старинъ и оучителѣ* (Пак там 237); и *сътворитѣ междѣ шрѡма ковчежець маѣ, да сѣднѣ дѣтиць младъ, и паснѣмъ ѡзыкомъ и гласомъ его наоучитѣ глѣти* (Акир 241); и *не може ничто ѡвѣщѡати, а дѣтиць крѣчѣше не ѡлипомъ* (Пак там 242); *они же чюдѡше сѡ, чюдѡше и дѣтица крѣчѡща шпечалишѣ сѡ велии* (Пак там 242); *псетѣте шрѡнища и дѣтыща въ ковчѣсѣ междѣ шрѡма* (Пак там 242). Като синоним на названието дѣтиць се явява *отрочиць*, образувано по същия начин. То се среща в паралелния текст на евангелието: *подовѣна сѣтъ отрочиштѣмъ сѣдѣшемъ на тръжиштахъ* (Лк VII, 32). Обаче двете названия се различават семантично. *отрочиштѣ* означава преди всичко "повъзрастно дете от мъжки пол", срв. *естъ отрочиштѣ съде единъ* (Йоан VI, 9: Мар., Зогр., Ас.). В среднобългарските паметници това име се отличава с рядка фреквентност. Ето няколко примера: *приспѣвшъ же вечеръ, кьждо отрочищѣ штиде къ домъ свои съ овцѡми такожде и отрочиць еврейскии* (Свод. пат. 333); и *вѣ любимъ родителѣмъ отрочища* (Пак там 334); *епископъ же поемъ съ совож отрочища и въспнѡти* и (Пак там 335).

Като плурална форма към дѣтиць, дѣтѣ в старобългарския език се използва формата дѣти, която се обяснява като секундарно преобразуване — плурализация на първоначално колективум *dětъ 'деца'. В паметниците,

образуващи т. нар. канон, събирателното дѣтъ не е засвидетелствувано. Пращият речник го документира с един-единствен пример от Беседите на Григорий Велики: и повѣдати юже злати дѣють (sic! вм. дѣтъ) злиныхъ родителей. Дѣла наследующе, родъ злиныхъ нарицають сѧ Malae soboles (Бес. 20, 104аβ 8). Прасл. *dětъ е засвидетелствувано и в старосърбохърватски (dijet ж. р. 'деца', XII в., реликтно запазено и до днес в Дубровник). От единствената в старобългарските паметници плурална форма дѣти са запазени в българския език само остатъци (Родопите, Ксантийско, Костурско²). Формата дѣти е заместена от дѣтъца — форма за мн. ч. от умалителното дѣтъце, много рядко употребявано в среднобългарските паметници, което се обяснява с неговия подчертано народен характер в сравнение с дѣтъ, дѣтъ, дѣтиць. Днешната общобългарска форма деца се е развила от дѣтъца в резултат от фонетично опростяване на групата съгласни *тъ > ц* (дѣтъца > дѣтца > дѣца). Формата дѣтца е засвидетелствувана в Иван-Александровия сборник от 1348 г., срв. въпрѣ нѣци рѣшж еже се мржтъ хрѣстѣане дѣтца, грѣхъ ради родитель своихъ. естъ ли тако или ни. ѿвѣ ни оубо нѣ тако (л. 126 б).

Що се отнася до днешната форма деца < дѣца, приема се, че тя е късна. Според К. Мирчев "най-ранният пример, в който се наблюдава опростяване на групата *тъ* в плуралната форма дѣтъца, е от 1452 г. Примерът представя дателна форма децам и се среща в една влахобългарска грамота"¹³. Всъщност днешната форма е засвидетелствувана значително по-рано. Най-ранни примери откриваме в Берлинския сборник, един много интересен паметник от XVIII в., издаден фототипно от Хайнц Миклас преди няколко години. В Берлинския сборник опростената форма дѣца е употребена 3 пъти. Ето и примери: въпрѣ. а еже дѣца млада мржтъ. друзвыи голѣни что ѣuche (л. 64 г); въпрѣ како ѣ стати чѣвкомъ на въскрѣснии и въ дѣца мрѣла а друзвыи старии. ѣ ли тѣмъ тацѣмъ стати (л. 68 г); то съ радостиж дѣти свож приведега въ жизнь вѣчнжж. тако и аданъ стане съ дѣцани своими (л. 63 г). В Иван-Александровия сборник от 1348 г. се употребява, както видяхме по-горе, в същия текст форма без опростяване: дѣтца. Издаденият преди няколко години Берлински сборник не е бил достъпен за К. Мирчев, но от вниманието на заслужилия историк на българския език е убягнал примерът дѣцани от пом.-bulg. (= Берлинският сборник), с който Фр. Миклошич в своя Лексикон документира заглавната дума дѣтъца. По-фрапантен остава обаче фактът, че данните от Берлинския сборник не е забелязал Ив. Харалампиев, който включва този паметник към изворите, използвани в учебника му*. Впрочем трябва да се

* Твърдението на автора не отговаря на истината, тъй като не му е било известно пълното издание на учебника по история на българския език на Ив. Харалампиев (Ив. Харалампиев. История на българския език. Велико Търново, 1992). На с. 126 в този учебник е написано следното: "Покрай често употребяваната форма за им. пад. мн. ч. дѣти в среднобългарските писмени паметници се появява и форма дѣтъца (от ед. ч. дѣтъце, срв. още чадъце), с която трябва да се свърже съвременната плурална форма деца (от детца). Изключително редки и ценни примери се откриват в Берл. сб.: дѣца, дѣцани". Бел. ред.

прибави, че и във влахобългарските грамоти формата д'кца е засвидетелствувана по-рано, отколкото през 1452 г. Л. Джамо-Дяконица посочва д'кца от грамота от 1389—1400: д'кца станѡлова да сѡ сынове.

Деца не е типична само за българския език форма. Тя е свойствена на всички южнославянски езици и на словашкия език: срхр. *деца/дјеца*, словен. *deca* (кн. и диал.), словаш. диал. (изт.-словаш.) *deca, dece* 'деца'. Праславянският речник определя дѣтса като събирателно, характерно за западните и южнославянските езици, със значение 'невръстно потомство, деца', умалително, образувано с наст. -ьса от събирателното дѣтъ⁴. В сърбохърватския език опростената форма е засвидетелствувана още от XIII в.: ни госпоги женѣ твоѣи ни д'кци твоѣи (1234—1240).

Разгледаните тук названия *дете, деца* се свързват с праслав. глагол *dojiti* 'кърмя (с гръд); бозая, доя'. Първоначалното им значение е 'бозайниче'. Според авторите на краковския Праславянски речник славянските думи нямат точни съответствия в другите индоевропейски езици. Мартинов обаче намери такива съответствия: "Коренното етимологизиране на тези думи е довело до учудващ пропуск на точното латинско съответствие *fētus, fētūs* * 'дете, потомство, младо поколение'. Срв. също и лат. *fētura* * 'потомство' и рус. *детвора*, което не изключва извеждането на латинските форми от ие. корен **dhēi-* 'кърмя с гръд' и лат. *feta* 'майка' — 'кърмяща'. Според Мартинов праслав. *děтъ, dětě* е заместило по-старото **bernъ*, което има съответствия в балтийските езици⁵.

БЕЛЕЖКИ:

¹ *Słownik prasłowiański*. Tom III. Davьль — dobyrati. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. 1979, с. 165—166.

² М. Мъжлекова. Речник на старобългарските думи в днешните български говори. С., 1990, с. 74.

³ К. Мирчев. За хронологията на някои фонетични диалектизми в българския език. — Български език, XX, 1970, № 2—3, с. 147—152.

⁴ *Słownik prasłowiański*, Т. III, с. 173.

⁵ В. В. Мартинов. Язык в пространстве и времени. М., 1983, с. 58—59.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАТЕНИ ОБОЗНАЧЕНИЯ НА НЯКОИ ИЗДАНИЯ

Акир. — Прѣмудрость Акѹрева. XVI в. — В: Й. Иванов. Старобългарски разкази. Текстове, български превод и бележки. С., 1935, с. 237—245.

Ас. — Асеманиево евангелие

Бан. — Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. Подг. Е. Дограмаджиева и Б. Райков, С., 1981.

Берлински сборник — *Berlinski sbornik*. Graz, 1988.

Беседите на Григорий Велики — *Gregorii Magni papae Homiliae...* — Вж. *Slovník jazyka staroslavěnského*. 2. Úvod. Prolegomena, с. LXVII (Под 55. Bes.).

- Дет. Исус.** — Детство Исусово. За него вж. **Й. Иванов.** Богомилски книги и легенди. С., 1925 (и фотот. изд. от 1970), с. 227—248.
- Джамо-Дяконица Л.** — **L. Djamo-Diaconița.** Limbă documentelor slavo-române emise în Țara Românească în sec. XIV și XV. București, 1971.
- Добр.** — Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век. Подг. Б. Велчева. С., 1975.
- Зогр.** — Зографско евангелие
- Иван-Александров сборник** — Вж. **К. Куев.** Иван-Александровият сборник от 1348 год. С., 1981.
- КЖ** — Кирилово житие (— *Vita Constantini, q. d. Legenda Moravo-panonica...*). Вж. *Slovník jazyka staroslověnského*, 2. Úvod. Prolegomena, Praha 1959, с. LXVIII (65. Const.).
- Манас. хроника** — вж. Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассия в славянских литературах. С., 1988.
- Мар.** — Мариинско евангелие
- Миклошич** — **Fr. Miklošich.** Lexicon palaeoslovenico-graecolatinum. Vindobonae 1862—1865.
- Остром. ев.** — Остромирово евангелие
- Пражки речник** — *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon Lingue palaeoslovenicae.* Praha 1959 etc.
- Презвитер Козма** — Вж. **А. Давидов.** Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976.
- Свод. пат.** — Своден патерик. Вж. за него: **Св. Николова.** Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980, с. 147—412.
- Син. мол.** — Синайски молитвеник *Euchologium sinaiticum.* — Вж. *Slovník jazyka staroslověnského*. 2. Úvod. Prolegomena. Praha 1959, с. LXVI (Под 48. Euch).
- Супр.** — Супрасълски сборник — *Codex Suprasliensis.* — Вж. *Slovník jazyka staroslověnského*. 2. Úvod. Prolegomena, с. LXVII.
- Хом** — *Homilia de Anuntitione B. Mariae Virg.* — Вж. *Slovník jazyka staroslověnského*. 2. Úvod..., с. LXVI/54. Hom/.
- Черноризец Храбър** — вж. **К. Куев.** Черноризец Храбър. С., 1967.
- Шестоднев** — **R. Aitzetmüller.** Das Hexameron des Exarchen Johannes. Graz 1—4, 1958—1971.